

ЦИФРЛЫҚ ДӘУІРДЕГІ БАЛАЛЫҚ ШАҚ ҚҰБЫЛЫСЫ- НЫҢ МӘДЕНИ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ӨЗГЕРУІ

Н.С. Тленчиева¹, Г.А. Қасен², П.Т. Абдуллаева³, Е.М. Есенқожа^{*4}

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

^{2,4}Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

³Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау, Қазақстан

E-mail: ¹nur1272@mail.ru, ²gulmira.kassen@mail.ru, ³asylym1982@mail.ru,
^{*4}enlikesen9@gmail.com

Аңдатпа. Мақалада цифрлық қоғамның қалыптасуы жағдайында балалық шақ феноменінің мәдени-психологиялық өзгеруі қарастырылады. Цифрлық технологиялардың балалардың күнделікті өміріне ерте және кеңінен енуі балалық шақтың әлеуметтену ерекшеліктерін түбегейлі өзгертуде. Осы өзгерістердің салдары ретінде цифрлық тәуелділік феномені мен оның баланың психикалық дамуына ықпалы өзекті ғылыми мәселе ретінде айқындалады.

Зерттеудің мақсаты – цифрлық орта жағдайында балалық шақтың мәдени-психологиялық трансформациясын анықтау және бастауыш сынып оқушыларының үлгісінде негізгі өзгеріске ұшырайтын құбылыстарды, атап айтқанда жетекші іс-әрекет құрылымының эволюциясын және балалардың ойлау үрдістерінің ерекшеліктерін кешенді талдау.

Зерттеуге Алматы қаласындағы жалпы білім беретін мектептердің 3–4 сыныптарында оқитын 103 оқушы қатысты. Эмпирикалық зерттеуде N.S. Hawi әзірлеген «Цифрлық тәуелділік шкаласы» және Э.П.Торренс шығармашылық ойлаудың бейнелік тестінің қысқартылған нұсқасы қолданылды. Алынған деректер SPSS for Windows бағдарламасында Манн–Уитни критерийі мен Спирменнің рангілік корреляция коэффициенті арқылы өңделді.

Зерттеу нәтижелері бастауыш мектеп жасындағы балалардың бір бөлігінде цифрлық тәуелділіктің қалыптасу қаупі бар екенін көрсетті. Цифрлық құрылғыларды шамадан тыс пайдалану мен дивергентті ойлаудың «икемділік» компоненті арасында статистикалық мәнді теріс байланыс анықталды. Сонымен қатар, цифрлық тәуелділіктің эмоционалдық жай-күйдің жақсаруы және отбасылық қарым-қатынастардағы қиындықтармен байланысы байқалды.

Нәтижесінде, алынған мәліметтер цифрлық құрылғыларды бақылаусыз қолдану бастауыш мектеп жасындағы балалардың танымдық және шығармашылық дамуына кері әсер етуі мүмкін екенін дәлелдейді.

Түсті: 07.02.2026; Жөнделді: 20.03.2026; Мақұлданды: 20.05.2026; Онлайн қолжетімді: 18.09.2026

*Хат-хабар авторы

және балалардың цифрлық мінез-құлқын реттеу мен цифрлық мәдениетті қалыптастырудың маңыздылығын көрсетеді.

Түйін сөздер: балалық шақ, мәдени-психологиялық өзгерістер, цифрландыру, цифрлық трансформация, цифрлық тәуелділік, дивергентті ойлау, цифрлық мәдениет.

Кіріспе

Әрбір жаңа ұрпақ адамзат қол жеткізген мәдениет деңгейін қалыпты деп қабылдайды. Мысалы, бүгінде бала жас кезінен кез келген гаджетті, есейе келе теледидарды, бейне ойнатқыш пен компьютерді еркін пайдалана алады. Бала мұның бәрін шешілген мәселелер деп, бастапқы жағдай ретінде қабылдайды. Бұл қоғамдық мәдениеттің көрінісі. Яғни белгілі бір міндеттерді тұжырымдай отырып, баланың іс-әрекетіне арналған микромәдени алаңды қалыптастыру және соған бағытталған іс-әрекетті негіздейтін ересектердің нақты ортасы. Алайда қоғамдық мәдениет ортасының сипаттамаларына балалық шақ мәдениеті, ерекше өзіндік әлемі, заңдылықтары, өзіндік қарым-қатынастары, өз кеңістігі бар ерекше дүние де жатады.

Бүгінгі таңда балалық шақтың мәні, табиғаты, қоғамдағы балалық шақтың орнын қайта бағалау айқындалуда. Балалық шаққа деген әлеуметтік және ғылыми көзқарастар өзгеруде.

Балалық шақ — бұл жеке тұлғаның іргетасы қаланатын кезең ғана емес, сонымен қатар психологтар, педагогтар, саясаттанушылар, әлеуметтік қызметкерлер және әлеуметтанушылар зерттеуі қажет өзіндік құндылықтары, мәдениеті, инфрақұрылымы бар ерекше дүние. Ерекше әлеуметтік феномен ретінде балалық шақ — тарихи құбылыс. Қоғамның тарихи әр түрлі кезеңдерінде оның мазмұны мен құрылымы басқаша болды, соған сәйкес, ересек адамның балалық шаққа қатынасы да әртүрлі болады.

Сонымен қатар, бүгінгі таңда біздің алдымызда балалық шаққа қатысты белестердің өзгеруі байқалады. Бір жағынан, қоғамда чайлдфри и чайлдхейт сияқты қозғалыстар пайда болуда. Екінші жағынан, балаға деген бір кездері енжар көзқарастың орнын балацентризм, әрбір баланың жан дүниесінің құндылығы мен бірегейлігі идеялары өзгергенін көреміз. Яғни белгілі бір дәрежеде балалық шақ жоғары қасиетке ие болады. Ал мұндай жағдайлар құбылысты зерттеуге жаңа қызығушылық тудырады.

Аталған мақала аясында қарастырылатын мәселелер ауқымы кең және алуан түрлі: бұл тарихи контексте балалық шақ мәдениетінің эволюциясы; мәдениет категорияларының жалпы жүйесіндегі балалық шақтың орны; балалық шақтың антропологиясы; «балалық шақ кеңістігінің» сапасын қамтамасыз ету жағдайындағы мектеп, отбасы және әлеуметтендіру жүйесінің алдында тұрған заманауи міндеттер; балалық шақтың дәстүрлі моделінің дағдарысы; ақпараттық орта балалық шақтың әлеуметтенуі мен мәдениеті үшін жаңа мүмкіндіктер мен жаңа тәуекелдердің көзі ретінде; ХХІ ғасырдағы бала әлемінің бейнесіне бұқаралық ақпарат құралдарының, экран мәдениетінің әсері және т.б.. Бірақ біз мақаланың мақсатын нақтылап, «цифрлық дәуір» тудырған және балалық шаққа әсер еткен өзгерістерді талдап, жалпылауды жөн көрдік.

Зерттеу болжамы: бастауыш сынып оқушыларының цифрлық ортаға қатысуының жоғары деңгейі дивергентті ойлаудың дамуына тосқауыл қоятын жылдам ынталандыруға психологиялық тәуелділікті қалыптастырады деп болжануда. Бұл дайын визуалды үлгілер мен алгоритмделген ойын сценарийлерін тұтынудың белгісіздік жағдайында ойлаудың икемділігі мен өзіндік ерекшелігін төмендетіп, шешімдерді өздігінен іздеуді алмастыратындықтан болады.

Зерттеудің мақсаты - цифрлық ортадағы балалық шақтың мәдени-психологиялық трансформациясын анықтау және бастауыш сынып оқушыларының үлгісінде негізгі өзгертін құбылыстарды - жетекші іс-әрекет құрылымының эволюциясын және балалардың ойлау үрдістерінің ерекшеліктерін кешенді талдау.

Зерттеудің кезеңдері:

1. Бастауыш мектеп жасындағы балалардағы цифрлық тәуелділік деңгейін анықтау.
2. Дивергентті ойлаудың жекелеген компоненттерінің (икемділік) қалыптасу ерекшеліктерін бағалау.
3. Цифрлық тәуелділік көрсеткіштері мен дивергентті ойлау компоненттері арасындағы өзара байланысты талдау.

Балалық шақ феномені және оның мәндері: мәдени-психологиялық өзгерулер

Қоғам бүкіл тарихи кезеңінде өзінің мәдени-тарихи даму ерекшеліктеріне қарай балалық шаққа қатысты азды-көпті белсенді, ұйымдастырушы, қалыптастырушы, тиімді позицияны ұстанады. Балалық шақтың құбылысы ретінде өзіндік философиялық, тарихи, мәдени, психологиялық-педагогикалық негіздемесі бар. Тіпті ежелгі ойшылдардың өзі философиялық шығармаларына балалық шаққа, бала тәрбиесіне қатысты ой-толғауларын енгізген. Сондықтан Платонның «Мемлекет», Аристотельдің «Саясат» және «Этикадағы» пайымдаулары балалық шақ философиясы туралы алғашқы еңбектер болып табылады.

Орта ғасырларда бұл тақырыпты Августин Аврелий, Эразм Роттердамский, Қайта өрлеу дәуірінде – Леон Баттиста Альберти, Мишель де Монтень және т.б. Неміс философтары Георг Вильгельм Фридрих Гегель, Иммануил Кант, Карл Маркс, Людвиг Фейербах, Иоганн Готлиб Фихте, Фридрих Вильгельм Йозеф Шеллинг адамның кемелденуінің қайнар көзі мен негізі, отбасы және тәрбие ретіндегі шығармашылық іс-әрекет тақырыптарына да ой салды.

Ал «Балалық шақ» ұғымы дамудың жалпы кезеңі ретінде алғаш рет Ағарту дәуірінің отбасы педагогикасында, атап айтқанда Клод Адриан Гельвеций, Дени Дидро, Ян Амос Коменский, Януш Корчак, Джон Локк, Иоганн Генрих Песталоцци, Жан-Жак Руссо еңбектерінде қарастырылды, ал орыс педагогикасында К.Д. Ушинский, В.А. Сухомлинский және т.б. қарастырды.

Адам дамуының және тұтастай алғанда балалық шақтың мәдени мағыналары нақты тарихи-философиялық көзқарастың ережелерімен, атап айтқанда: Ф. Арис, П. Бюхнер, В. Вундт, К. Гроос, Л. Демоз М. Дюбуа-Реймонд, М. Кляйн, Л. Леви-Брюль, К. Леви-Стросс, М. Мид, Дж. Пиаже, З. Фрейд, Э. Фромм, Дж. Уйзинга, В. Штерн, И. Эйбл-Эйбесфельд, Э. Эриксон, К.-Г. Юнг, К. Ясперс және т.б. сияқты авторлармен ұсынылған.

Қазақстан аумағындағы балалық шақ мәселесін зерттеуге арналған мәдени дереккөздердің маңызды түрлерінің бірі – батырлық эпос және онымен тығыз байланысты ақындар – орта ғасырлардағы және жаңа дәуірдегі жыраулар шығармалары.

Қазақ халқының халық педагогикасының дамуына Қорқыт ата, Әл-Фараби, Жүсіп Баласағұни, Махмұд Қашқари ерекше үлес қосты. Шөже, Шортанбай, Сүйінбай, Жамбыл, Сара, т.б. ақындар ел құрметіне бөленді.

Тарихи тұрғыдан балалық шақ ұғымы белгілі бір әлеуметтік мәртебемен байланысты. Көптеген қызықты деректерді француз демографы және тарихшысы Ф. Арис жинаған. Ол бірінші болып балалық шақ адам дамуының табиғи әмбебап кезеңі емес, әр дәуірде бірдей емес күрделі әлеуметтік және мәдени мазмұны бар ұғым екенін нақты көрсетті.

Бұл мәселені орыс мамандары да дамытты: тарих, психология, балалық шақ этнографиясы саласында, еуропалық мәдениеттің бастауларына, тарихнамасына және гуманитарлық білімнің әдіснамасы. Бұл зерттеушілерге мыналар жатады: Р.Г. Апресян, О.Ю. Артемова, В.Г. Бсзрогов, А.А. Белик, Л.С. Выготский, А.Я. Гуревич, С.Н. Иконникова, Г.А. Зверева, В.В. Зенковский, И.С. Кон, В.Т. Кудрявцев, Е.А. Куруленко, А.Р. Лурия, М.В. Осорина, Д.И. Фельдштейн, Ф.И. Шмит, Г.Г. Шпет және басқалар (Ларионова, 2014).

Балалық шақты ерекше зерттеушілердің бірі И.С. Кон атап көрсеткендей, қоғам өзінің балалық шағының заңдылықтарын түсінбестен өзін-өзі түсіне алмайды, ал ересектер мәдениетінің ерекшеліктері мен тарихын білмейінше балалық шақ әлемін түсіне алмайды. Ол «Балалық шақты тарихи социологиялық зерттеуде үш автономды аспектіні бөліп көрсетті:

1. Балалардың қоғамдағы орны, олардың әлеуметтік жағдайы, өмір салты, үлкендермен қарым-қатынасы, тәрбие мекемелері мен әдістері.
2. Мәдениет пен бұқаралық санадағы баланың символдық бейнелері.

3. Балалық шақ мәдениеті, баланың ішкі дүниесі, оның қызығушылықтарын бағдарлау, балалардың қоғамды қабылдауы, халық ауыз әдебиеті.

Бұл аспектілердің барлығы өзара байланысты және олардың әрқайсысы әртүрлі зерттеулердің нысаны бола алады (Кон, 1988).

Әлеуметтік-мәдени контексте балалық шақ туралы айта отырып, М.С. Каган (Солонин & Каган, 2007), балалық шаққа қатынастың екі деңгейін ажыратады: жеке-психологиялық және әлеуметтік-мәдени.

Философиялық, педагогикалық, әлеуметтанулық сөздіктерде балалық шақ туралы арнайы анықтама жоқ. Психологиялық сөздікте балалық шақ 1) онтогенездің бастапқы кезеңдерін (туғаннан жасөспірімдік жасқа дейін) білдіретін термин ретінде анықтама берілген; 2) өзіндік даму тарихы, нақты тарихи сипаты бар әлеуметтік-мәдени құбылыс. Балалық шақтың табиғаты мен мазмұнына қоғамның нақты әлеуметтік-экономикалық және этномәдени ерекшеліктері әсер етеді.

Д.И. Фельдштейн «Балалық шақтағы кеңістік-уақыттағы әлеуметтік даму» кітабында жалпылама атау – Балалық шақ – көбінесе әлеуметтік-практикалық, әлеуметтік-ұйымдастырушылық терминдерде қолданылатынын атап көрсетеді (Фельдштейн, 1997).

Соңғы жылдары зерттеулерде балалық шақта дүниені игерудің екі негізгі жолы бар деген пікір басым болды: ойын және алғашқы әлеуметтік маңызды тәжірибелерді қалыптастыру (Розин, 2014).

Осыған сәйкес қазіргі балалық шақ ұғымы Е.В. Бондаревская, С.В. Кульневич, тұлғаның психикалық дамуы мен қалыптасуындағы шешуші рөл идеясына негізделген. Сонымен қатар адамның барлық байлығы балалық шағында игеріледі деген пікір айтылады (Бондаревская & Кульневич, 1999).

Балалық шақ құбылысын түсіну мен қабылдауды, оған деген жеке және кәсіби қатынасты жүзеге асыруды қамтуы тиіс балалық шақ мәндерін зерттеу қажет. Ғылымда ашылған балалық шақ мағыналарының кейбірін қарастырайық.

1. Балалық шақ құндылық ретінде: балалық шақты құндылық ретінде түсіну эволюциясы адам танымындағы гуманистік тенденциялардың дамуымен байланысты.

2. Балалық шақ процесс ретінде: балалық шақ құбылысының бұл мағынасы оның қозғалуын, дамуын, жетілуін көрсетеді.

3. Кеңістік ретіндегі балалық шақ: балалық шақ өзінің «координаталық жүйесі» бар өсу кеңістігі: тереңдік, биіктік, қашықтық, нүктелер.

4. Балалық шақ мәдениет ретінде: мәдениетті тек қоғамда бар нормалардың, дәстүрлердің, стандарттардың жиынтығы деп түсінуге болмайды. Мәдениет шығармашылық тәжірибе түрінде де өмір сүреді және өзін көрсетеді.

5. Балалық шақ жалпылама пән ретінде: балалық шақ әрқашан ересектер әлеміне және өзіне деген қатынасымен сипатталады. «Бала-ересек» қарым-қатынасы бастапқыда қайшылықты қамтиды, оның негізінде тәрбие дәстүрлі түрде құрылады (Ларионова, 2014).

Осы жағдайларда балалық шақ мәселелеріне қызығушылық тек философиялық және мәдени сипатта ғана емес, сонымен қатар Ресей білім академиясының Балалық шақ, отбасы және тәрбие мәселелерін зерттеу институтының әріптестерінің пәнаралық зерттеулерінің негізгі үлесін алады (ИИДСВ РАО, 2018). Сондай-ақ соңғы жылдары қазіргі қоғам шындығын ескере отырып, балалық шаққа арналған оқулықтар мен оқу-әдістемелік құралдарды жасауда оң серпіліс байқалды (Абраменкова, 2017; Обухова, 2016).

Қазақстан Республикасында бұл зерттеу саласы да назардан тыс қалған емес. Бұл «Мектепке дейінгі балалық шақ» республикалық орталығының зерттеулері мен жас ғалымдардың зерттеулері. Қазақтанудың ерекшелігін арнайы талдасақ, ең алдымен филологиялық аспектіге тоқталамыз (Умарова, 2012) және аз дәрежеде психологиялық (Ибраева, 2016).

Сондай-ақ бағдарламаларда әзірлемелер бар - жас балаларды оқыту (1 жастан 3 жасқа дейін) (Алғашқы қадам бағдарламасы, 2010); дарынды балалармен жұмысты ұйымдастыру (Дарынды балалар, 2015) және т.б.; балалық шақты ұйымдастыру бойынша әдістемелік материалдар (Үш тілдегі дидактикалық ойындар, 2013). 2014 жылдан бастап мектепке дейінгі ұйымдардың қызметкерлеріне бақытты, салауатты, оқиғалы балалық шақты ұйымдастыру бойынша тәжірибе алмасу мақсатында

практикалық материалдардан тұратын «Дана бала» республикалық ғылыми-ақпараттық әдістемелік журналы шығарылып келеді.

Цифрлық дәуір мен қоғамның қиындықтары

Біз цифрландыру ұғымын жиі естиміз, дегенмен «цифрлық трансформация» деген дұрысырақ. «Цифрлық трансформация» термині тек технология ғана емес, адамдардың цифрлық сауаттылығының жаңа деңгейге көтерілуімен байланысты ақпараттық технологиялар дамуының келесі кезеңін сипаттау үшін қолданылады. Цифрлық өзгерістер ақпаратты құру мен тұтынудың өзгерген парадигмасының салдары болып табылады.

«Цифрланған тұлға» анықтамасы мәдениет пен тұлғаны цифрландырудың қолайлы шекараларын талдауды талап етеді. Қазір дүние жүзіндегі ғалымдар «Сандық ортада адам миы өзгере ме? Ақпаратты тұтынудың шамадан тыс көп болуы не әкеледі? Неврология саласындағы зерттеулер қазіргі адамдардың зейінін шоғырландыру қиынға соғатынын, олардың шығармашылық қабілеті төмендегенін, коммуникативті дағдылардың нашарлап бара жатқанын көрсетеді (Величенкова & Лагутина, 2018).

Олар «цифрлық тәуелділік», «цифрлық деменция», «ақпараттық жалғандық» және «цифрлық аутизм» диагноздары туралы айта бастады (Курпатов, 2018).

Жоғарыда аталған қоғам мен адамдағы жаһандану өзгерістеріне байланысты жаңа терминдер пайда болды: «цифрлық мәдениет», «цифрлық қоғам», «цифрлық тұлға», «цифрлық ұрпақ», «цифрлық сәйкестік» т.б.

«Цифрлық тұлға» цифрлық технологиялардың қалыптасу дәуірінде дүниеге келген адам болып саналады. Бұл термин «мыңжылдық» сөзінің синонимі ретінде жиі пайдаланылады, дегенмен цифрлық жергілікті тұрғындарға мыңжылдықтар ғана емес - мысалы, Z соңғы буынының өкілдері де цифрлық әлемнің тумалары болып табылады. Сондай-ақ, мыңжылдықтардың барлығы цифрлық ұлтқа жатпайды, өйткені көптеген адамдар коммуникациялық технологияларға қол жеткізе алмай өсті.

Мәдени құндылықтарды түсіну аспектісіндегі «цифрлық сәйкестік» жаңа тұжырымдамасы Я. Пекникованың мақаласында қарастырылған (Пекникова, 2018).

Сонымен қатар, халықаралық ғылыми зерттеулер цифрлық ортаның балалар мен жасөспірімдердің психологиялық дамуына ықпалын кеңінен талдайды. Бірқатар авторлар экран алдында өткізілетін уақыттың артуы балалардың психологиялық әл-ауқатының төмендеуімен, әлеуметтік өзара әрекеттесу ерекшеліктерінің өзгеруімен және мінез-құлықтық тәуелділік формаларының қалыптасуымен байланысты болуы мүмкін екенін атап өтеді (Twenge & Campbell, 2018; Odgers & Jensen, 2020). Зерттеулерде әлеуметтік желілер мен цифрлық коммуникация құралдарының белсенді қолданылуы тұлғаның өзіндік қабылдауына, өзіндік бағалауына және әлеуметтік сәйкестік қалыптасуына әсер ететіні көрсетілген (Kuss & Griffiths, 2017; Valkenburg & Peter, 2011). Сонымен қатар интернет кеңістігіндегі тәжірибе балалар мен жасөспірімдердің әлеуметтену процестеріне, құрдастарымен қарым-қатынасына және олардың психологиялық дамуына ықпал ететін маңызды факторлардың бірі ретінде қарастырылады (Livingstone & Helsper, 2018; Przybylski & Weinstein, 2017).

Цифрлық қоғамды қалыптастыру жағдайында балалық шақтың түбегейлі өзгерістері

Біз қазірдің өзінде цифрлық әлемде өмір сүріп жатырмыз: біз ұялы телефондармен жүреміз, әлеуметтік желілерге кіреміз, банк карталарымен төлейміз, онлайн транзакциялар жасаймыз және т.б. Біздің қызметіміздің барлық «іздері» электронды кеңістікте қалады; осы деректерге сүйене отырып, жеке қасиеттерді, қажеттіліктерді, қоршаған ортаны, тіпті физиологиялық денсаулықты цифрлауға болады.

Өткен ғасырдың соңында Ю. Масуда ақпараттық технологиялар саласындағы бірқатар жаңалықтардың барлық адамдарды өз қалауы мен еркінен тыс ақпаратты тұтынушыға айналдыратын әсерін атап көрсетті (Масуда, 1997).

Сондай-ақ технологияның адам эволюциясына әсері туралы мәселелерді С. Лем «Технологиялар жиынтығы» (1962) философиялық-футурологиялық трактатында көтерген. Оның кітабында технологиялық және материалдық шектеулерден байланыссыз жағдайында өркениеттің қызмет етуіне байланысты ғылыми-техникалық, моральдық-этикалық және философиялық мәселелерге болжамдық талдау жасалған (Лем, 2018).

Сол жылдары фантастика тақырыбына айналған Лем көтерген көптеген мәселелер – виртуалды шындық, нанотехнология, жасанды интеллект – «Технологиялар жиынтығы» бірінші жарияланғаннан кейін 30-40 жылдан кейін өзекті және белсенді санатқа көшті.

Қазіргі ғылыми зерттеулерде цифрлық медианың балалар мен жасөспірімдердің психологиялық дамуына әсері кеңінен талқылануда. Зерттеушілер цифрлық технологиялардың ерте жастан бастап қолданылуы балалардың когнитивтік даму ерекшеліктеріне, әлеуметтік өзара әрекеттесуіне және тұлғалық қалыптасуына ықпал ететінін атап өтеді (Valkenburg & Piotrowski, 2017; Livingstone, 2019). Сонымен қатар цифрлық медиа ортасының кеңеюі балалардың ақпаратты қабылдау тәсілдерін, коммуникативтік тәжірибесін және әлеуметтік байланыстарының құрылымын өзгертуі мүмкін екені көрсетіледі (Boyd, 2014; Turkle, 2017). Кейбір авторлар цифрлық коммуникацияның белсенді таралуы тұлғааралық қарым-қатынас формаларының трансформациясына және жаңа әлеуметтік тәжірибелердің қалыптасуына әкелетінін атап өтеді (Subrahmanyam & Šmahel, 2011; Greenfield, 2014).

Жеке тұлғаның дамуының барлық нұсқалары мен ерекшеліктерімен кемелдену белгілі бір нақты мүмкіндіктермен анықталады, ол жас бойынша ғана емес, сонымен қатар белгілі бір қоғамдағы балалық шақтың әлеуметтік жағдайын анықтайтын функционалдық байланыстардың өзара әрекеттесуінің бүкіл жүйесімен анықталады (Гэйбл, 2019).

1-кестеде біз классикалық баламаны ғылыми негізделген және бала психикасына оң әсер ететін жетекші іс-әрекеттерді цифрландыру және трансформациялау нысандарын көрсету арқылы өсіп келе жатқан жеке тұлғаның даму қаупін көрсетуге тырыстық.

Кестеден көріп отырғанымыздай, баланың ересек адаммен қарым-қатынасының түрленуімен қатар, балалардың құрдастарымен және басқа балалармен қарым-қатынасының өзгеру тенденциялары байқалады. Балалар қоғамдастығы үлкендерден ішінара жасырын қала отырып, динамикалық түрде өзгереді. Балалар қазірдің өзінде құрдастарымен қарым-қатынас жасау үшін цифрлық құралдарды (гаджеттерді) көбірек пайдаланады. Коммуникациялық технологиялар «тірі» байланысқа қарағанда танымал бола бастады.

Кестенің деректеріне сүйене отырып, біз бастауыш мектеп кезеңі де маңызды өзгерістерге ұшырады деген қорытынды жасаймыз, мұнда оқу іс-әрекетінің орнына цифрлық ақпаратты іздеу жетекші іс-әрекет болуы мүмкін.

Яғни бұл процесс бастауыш мектеп жасындағы балаларды цифрлық тәуелділікке және ойлау процестерінің психологиялық бұрмалануына әкелуі мүмкін.

Кесте 1

Өмірдің бастапқы кезеңдеріндегі адам қызметінің жетекші түрлерін цифрландыру және трансформациялау.

Жас кезеңі (Д.Б.Эльконин бойынша периодизация)	Жетекші іс-әрекет	Цифрландыру мен трансформацияланудың формасы
Сәбилік кезең (0 - 1 жыл)	Тікелей-эмоционалды қарым-қатынас	Сандық құрылғылардың көмегімен баламен әрекетті немесе бос уақытты алмастыратын ата-аналармен эмоционалды қарым-қатынас
Ерте балалық шақ (1-3 жыл)	Субъектілік-манипуляциялық әрекет	Сандық құрылғыларды манипуляциялау

Мектепке дейінгі жас (3-7 жас)	Рөлді ойын	Компьютер ойындары. Интернеттен ойын мазмұнын шығару. Ұялы телефонды меңгеру.
Кіші мектеп жасы (7-11 жас)	Оқу іс-әрекеті	Компьютерден ақпаратты шығару. Ақпараттың цифрлық көрінісі. Компьютер ойындары. Білім берудегі цифрлық технологиялар.
Жеткіншектік шақ (11-15 жас)	Қарым-қатынас	Ғаламтор. Әлеуметтік желілер. Компьютерлік құмар ойындар.
Жоғары мектеп жасы (15-17 жас)	Оқу және кәсіптік қызмет	Интернет және әлеуметтік желілер арқылы кәсіби және экономикалық қызмет әлемін меңгеру. Компьютерлік ойындарға тәуелділік, әлеуметтік желілерге тәуелділік.

Сонымен қатар қазіргі халықаралық ғылыми зерттеулер цифрлық ортаның балалар мен жасөспірімдердің психологиялық және әлеуметтік дамуына елеулі ықпал ететінін көрсетеді. Зерттеушілер цифрлық медианы белсенді пайдалану балалардың танымдық белсенділігіне, зейіннің тұрақтылығына және оқу мотивациясына әсер етуі мүмкін екенін атап өтеді (Hale & Guan, 2015; Kardefelt-Winther, 2017). Кейбір еңбектерде экран алдында ұзақ уақыт өткізу балалардың әлеуметтік өзара әрекеттесу үлгілерінің өзгеруімен және тұлғааралық коммуникация формаларының трансформациясымен байланысты екені көрсетіледі (Uhls et al., 2014; George & Odgers, 2015). Сонымен қатар цифрлық технологиялармен ерте жастан бастап әрекеттесу балалардың ақпаратты қабылдау тәсілдеріне, когнитивтік стратегияларына және әлеуметтік тәжірибелерінің қалыптасуына ықпал ететін маңызды факторлардың бірі ретінде қарастырылады (Orben & Przybylski, 2019; Reich et al., 2012).

Зерттеушілер бала мен ата-ана қарым-қатынасының сапасы өзгеретінін айтады (Moore et al., 2011), ойын белсенділігі төмендейді және азаяды; баланың басқа балалармен өткізетін уақыты азаяды (Толстых et al., 2019); мультфильм және балалар фильмдерін қабылдау түрі өзгеруде (Assathiany et al., 2018).

Цифрлық дәуірдегі балалық шақтың ерекшеліктері Интернетті дамыту қорының директоры, РБА корп. мүшесі Г.В. Солдатованың баяндамасында егжей-тегжейлі ашылды. Интернетті дамыту қоры жүргізген зерттеулердің нәтижелеріне сүйене отырып, ол сандық ұрпақтың портретін сипаттады. Балалық шақты қарастыра отырып, мәдени-тарихи психология классиктерінен кейін қоғамдық тарихи білім ретінде Г.В. Солдатова Интернет баланың дамуына жеке тұлғаны әлеуметтендіру үдерістерін елеулі түрде өзгерте отырып жаңа инфокоммуникациялық координат енгізетінін атап өтті (Солдатова, 2018).

Балалық шақтың өзгеруінен басқа, бала кезінен бастап адам санасының айтарлықтай өзгеруі байқалады. Канадалық жазушы Альберто Мангуель өзінің «Оқу тарихы» кітабында біздің дәуіріміздің Х ғасырында пайда болған адам санасының керемет өзгеруін сипаттайды (Алексеев, 2014). Дәл сол кезде өзіме оқу дәуірі келді. Бұған дейін адамдар тек қатты дауыстап оқыды: бүгін біз үшін бұл жабайы болып көрінді, бірақ бұл әдеттегідей болды.

Адамның үлкен жаста қалай өзгеретініне назар аударайық, біздің ойымызша, ол өзінің дамуы мен тұлға ретінде қалыптасуының басымдықтарын анықтай алады. Мұнда дигитальды ортаның адамға әсері студенттер мен оқытушылардың әлеуметтік желілер жүйесіне (желідегі виртуалды қарым-қатынас), Интернетке, онлайн курстарға, мультимедиялық интерактивті технологияларға қосылуымен күшейтіледі.

Біз білетіндей және байқағанымыздай, электронды ортаға ену ойлаудың табиғатын, білімді негіздеу принциптерін (машиналық ойлау, компьютерлік сана) өзгертеді. Бірнеше жыл бұрын ресейлік зерттеуші А.Ю. Алексеев электронды мәдениетте «рухани және материалдық компонент жасанды интеллектпен - «білімді» алу, ұсыну, сақтау, өңдеу, беру және жалпы «басқару» технологиясымен пішімделгенін атап өтті.

Осылайша, цифрлық қоғамның қалыптасуы жағдайында білім феномені оның дәстүрлі түсінігінде құнсызданады. Практикалық тұрғыдан алғанда құндылық маңызды болып білімге ие болу емес, оны белгілі бір уақытта және қажетті масштабта үлкен ақпараттық ресурстардан бөліп алу арқылы сатып алу мүмкіндігі болып табылады (Алексеев, 2014).

Ғылыми зерттеулердің жаңа бағыты - сандық Аксиологияның пайда болуы қазіргі адамда арнайы сандық мәдениетті - мәдениеттің элементі ретінде жалпыадамзаттық және қоғамда жайлы өмір сүрудің міндетті шарты ретінде қалыптастыру қажеттілігін болжайды. Бұл міндетті табысты іске асыру үшін адамды үнемі өзгеріп отыратын цифрландыру жағдайларына бейімдеу талап етіледі, онда ол жаңа цифрлық технологиялармен диалектикалық симбиозда болады (Тимофеев, 2019).

Осылайша, әдебиеттерді талдау және құрылған кестеге сүйене отырып, біз мәдени-психологиялық өзгерістер баланың балалық шағында оның жеке басына әсер ететіндігін анықтадық және олар негізінен гаджеттерге (жақындары мен құрдастарының орнына), тіпті цифрлық құралдарға тәуелділікке байланысты болады, осылайша балалардың ойлау ерекшеліктеріне әсер етеді.

«Бала-әлем» қатынастарының өзгеруін және мәдени-психологиялық өзгерістерді анықтайтын цифрландыру үрдістері

Цифрлық қоғамның әлеуметтік-мәдени құбылыс ретіндегі тән ерекшелігі желілік коммуникацияның үстемдігі деп санауға болады, мүмкін болатын байланыстардың шекарасын кеңейтеді, интерактивтілік, көп векторлылық, шығармашылық үшін жағдай жасайды және адамдардың шексіз өзара әрекеттесуіне ықпал етеді. Дүниежүзілік ақпараттық ғаламторда пайда болған әлеуметтік қауымдастықтар жұмылдырудың, кеңістіктік бөлінген факторларды біріктірудің және әртүрлі мақсаттармен, мысалы, әлеуметтік-мәдени құбылыс ретінде - оң және деструктивті.

«Сандық дәуір» нәтижесінде пайда болған тұтынушылық мінез-құлықтың жаңа стилі: онлайн қызметтер, онлайн ойын-сауық және ойындар, онлайн байланыс, онлайн оқу, онлайн кино көру, онлайн медицинамен бірге онлайн білім. Өзін-өзі қамтамасыз ететін өмір түрі ретінде көрсететін өзіндік ақпараттық әлемді тудырады. Сонымен қатар, нақты байланыстар мен қатынастар, жеке қарым-қатынас және өзін-өзі тану әдістері агрессивті түрде ауыстырылады.

Сондай-ақ, табыстың мотивациясы айтарлықтай өзгереді, ол әлеуметтік желілерде алынған ұнатулар санына, жазылушылар санына, құндылығы мен мазмұнына қарамастан өзінің «желілік ізін» қалдыруға деген ұмтылысымен байланысты (Тимофеев, 2019). Виртуалды жұмыс деп аталатындар экзистенциалды табиғаттың теріс салдарын тудырады, өйткені айналадағы адамдармен нақты өзара әрекеттесу мүмкіндігінің болмауы адамның әлеуметтік болмыс ретіндегі маңызды сипаттамасына теріс әсер етеді. «Цифрлық солипсизм» пайда болады.

Қазіргі алгоритмделген технологиялар тұлғааралық өзара әрекеттесудің жаңа формаларын қалыптастырудың маңызды факторларының біріне айналуда. Ал қазіргі адамның жаңа технологияларға өте тәуелділігі жаңа «интерактивті» жалғыздық туралы айтуға мүмкіндік береді (Thumim, 2012). Адам Хикки (немесе homo solus) деп аталатын кепілгер, барымтаға айналады - жалғыз адам - яғни сандар дәуірінің нақты актері (Тюменцева, 2014). Басқаша айтқанда, зомби деп аталатын компьютерлік адамдардың белгілі бір класы пайда болады (Солонин & Каган, 2007), олар болашаққа мән бермейді, олар өмірді қалпына келтіреді және сол компьютердің көмегімен өмір сүреді.

Бұрынғы «бала-әлем-қарым-қатынас» табиғи ортасы жасанды «бала- компьютер-интерактивтілік» деп ауыстырылады. Электрондық орта «желілік әлемдегі» балаға дәстүрлі қарым-қатынас шеңберінен шығуға мүмкіндік береді. Сонымен бірге нақты қоғамдағы тарихи қалыптасқан байланыстарға балама болатын жеке тұлғаның әлеуметтік мінез-құлқының жаңа түрлері жасалады. Пассивті бақылаушыдан шыққан бала «навигаторға», желідегі жаңа коммуниканттарды іздеушіге, әрдайым диалогқа дайын шығармашылық тұлғаға айналады. Бірақ ғылым мен техниканың қарқынды дамуы өсіп келе жатқан адамның рухани әлемінің дамуына, оның моральдық мұраттарының сақталуына толық кепілдік бермейтіндіктен, жеке басын жоғалту қаупі туындайды.

Мұның бәрі балалардың бірнеше ұрпағының балалық мәдениетін қалыптастыруда құлдырауды қамтамасыз етеді, өйткені халықтық мәдениеттің заманауи бейнесі жастардың әлеуметтенуіне әсер ете

алмайды. Бұл әсіресе халық шығармашылығында ертегілер, аңыздар мен эпостар түрінде ұсынылған суреттерге қатысты. Олардың негізінде жасалған көркем және анимациялық фильмдерді ата-аналар ата-ана тәрбиесі процесіне тығыз байланыстырады, дегенмен, олар бұрынғы тәрбиелік күшін жоғалтады немесе тіпті балалар психологиясына деструктивті әсер етеді.

Мысалы, «Иван Царевич және сұр қасқыр» анимациялық фильмінде жақсылық бейнесін Иван Царевич ұсынады. Мазмұнды талдау кейбір құндылықтарды анықтауға мүмкіндік береді. Иван епетеісіз, ақымақ, оның жауларын жеңуге деген ұмтылысын басқа, бақытты кейіпкерлер жүзеге асырады. Ханшайым әйел бейнесінің тасымалдаушысы ретінде тұтынушыға тән құндылықтарға ие: оның арманы – музыкасы мен торттары бар доп. Ол бала көтеруден бас тарту бейнесін көрсетеді, шетелде ана патшалығынан гөрі көңілді және қатал мінез-құлықты көрсетеді. Жалпы мультфильмде зорлық-зомбылық көріністері бар, жақсылық зұлымдықпен араласады. Бұл ретте жасы бойынша рұқсат беру 0+ құрайды, бұл оның мазмұнының балаларды әлеуметтендіру ерекшеліктеріне сәйкестігі мәселелерін тудырады. Бұл қазақ эпостары мен аңыздары бойынша жасалған мультфильмдерге де қатысты. Аниматорлар заманауи құндылықтардың призмасы арқылы кейіпкерлерді иесіздендіреді немесе керісінше, ізгіліктерді емес, қоғамның жамандықтарын арттырады.

Қазақстандық мультипликациялық фильмдер 1967 жылы Шәкен Айманов атындағы киностудияда режиссер Амен Хайдаровтың «Қарлығаштың құйрығы неге айыр?».

Қазақстандық мультипликациядағы балаларға арналған ең танымал өнімдердің ішінде «Ақсақ Құлан» (1968), «Алдар Көсе» (1975), «Даналық пен байлық» (1978), «Қаңбақ шал мен дәу» (1986), «Дастархан» (1988), «Тігінші мен ай» (1993), «Саға о сайге» (2006), «Момын мен қарақшылар» (2009), «Аңшы» (2010), «Легенды о Крылатом барсе» (2012), «Ертөстік және Айдахар» (2013), «Қобыланды Батыр» (2015), «Қазақ елі» (2016). Бұл мультфильмдер қазақ халық ертегілері мен аңыздарының сюжеттеріне негізделген.

Сондай-ақ, 2014 жылы мемлекеттік тапсырыс бойынша шығарылған «Алпамыс батыр», «Қобыланды батыр», «Ер Тарғын батыр», «Қамбар батыр» және т.б. мультфильмдерден тұратын «Балаларға арналған Қазақ тілі» анимациялық білім беру жобасы бойынша мультипликациялық жинақты атап өткіміз келеді. Олар балалардың бойында ізгілік пен әділеттілік сезімін тәрбиелеу, халық батырларының шынайы ерліктері мысалында дайындалған.

Бүгінгі таңда қазақ батырларының ұмытылып кеткеніне қарамастан, отандық мультфильм өндірушілер өздерінің басты ерекшеліктері - қазақ халқының дәстүрлерінің ұлттық және мәдени құндылықтарын жоғалтпауға тырысуда. Бірақ бұл процестің екі беті бар, біріншіден, қазақ ертегілері мен эпостарының негізінде толықметражды мультфильмдер (сапалы анимациямен) жасау қажет. Екіншіден, ерлікке ие және жоғары құндылықтарды насихаттайтын барлық кейіпкерлер балалардың көзіне тартымды көрінбейді. Мысалы, халық кейіпкері Алдар-Көсе, байлардың айла-амалдарын жеңгеніне қарамастан, көңіл көншітпейді (не дыбыс режиссері аяқтамады, не суретші оны асыра алмады). Қаңбақ-шалмен де осындай оқиға. Көптеген балалар үшін моральдық идеалға айналудың орнына, жиі жағымсыз эмоциялар немесе аралас сезімдер тудыратын сюжеттердің немесе кейіпкерлердің суреттерінің кемшіліктері туралы көптеген мысалдар келтіруге болады.

Балалық шақ мәдениетін қалыптастыру саласында біздің еліміздің қадір-қасиеті ретінде 2010 жылы Қазақстанда қазақтілді балаларды тәрбиелеу процесінде маңызды құрал болып табылатын «Балапан» телеарнасының («Қазақстан» телеарнасы жанында) іске қосылғанын атап өткіміз келеді (олардың көпшілігі ауыл тұрғындары болып табылады). Біздің ойымызша, бұл жақын болашақта елдегі орыс тілді және қазақ тілді халық арасындағы алшақтықты азайтудың жалғыз арнасы.

Арна шығармаларының ішінде ең танымал «Әли мен Айя» мультсериалы ерекше көзге түседі (басты кейіпкерлері Әли мен Айя бар мультфильм белгішесі арна сайтының бетіне «Балапан» деген жазумен бірге орналастырылған) (Адилбекова, 2018). Аталмыш анимациялық сериалдың сюжеті қазақ мәдени құндылықтарын жас көрермендер арасында насихаттау мақсатында жасалған.

Жойылып бара жатқан құндылықтардың қазіргі әлемінде қайта туылған және дамыған ұлттық ерекшелікке ұқыпты қарау қажет, бұл әсіресе балалық шаққа қатысты – өзін-өзі тану процестерінің бастапқы кезеңі ретінде. Бірақ ХХІ ғасырдың табалдырығында өзін-өзі оқшаулау ауруына түсіп, әлемдік өркениеттің ырғағынан артта қалу мүмкін емес.

Бала негізгі адамгершілік құндылықтарды – өмір, жақсылық, ақиқат, борыш, ар-намыс, сұлулық, махаббат, еңбек, қарым-қатынас және ұлттық мәдениеттің басқа да аспектілерін ұғынуы үшін Қазақстанға бала мәдениетінің құндылық басымдықтарын айқындау қажет.

Жоғарыда айтқанымыздай, мәдени-психологиялық өзгерістер балалар мен жасөспірімдердің құндылық бағдарлары жүйесімен ғана байланысты емес. Бұл, ең алдымен, олардың жетекші қызметіне қатысты өзгерістер. Сондықтан болашақта біз гаджеттерге және басқа сандық құрылғыларға тәуелділіктің пайда болуымен, сондай-ақ оқушылардың ақыл-ой қызметінің ерекшеліктерімен байланысты құбылыстарға жүгінеміз. Жоғарыда айтқанымыздай, мәдени-психологиялық өзгерістер балалар мен жасөспірімдердің құндылық бағдарлары жүйесімен ғана байланысты емес. Бұл, ең алдымен, олардың жетекші қызметіне қатысты өзгерістер. Сондықтан болашақта біз гаджеттерге және басқа сандық құрылғыларға тәуелділіктің пайда болуымен, сондай-ақ оқушылардың ақыл-ой қызметінің ерекшеліктерімен байланысты құбылыстарға жүгінеміз.

Кейбір жағдайларда әртүрлі цифрлық құрылғылардың балалардың күнделікті өміріне кеңінен енуі тәуелді мінез-құлықтың қалыптасуын тудыруы мүмкін, бұл бастауыш сынып оқушыларында цифрлық тәуелділіктің қауіп факторларын ерте анықтауға бағытталған зерттеулер жүргізу қажеттілігін тудырады.

Ұтқырлықтың артуы және цифрлық технологияның ерте енгізілуі қазіргі жастардың цифрлық құрылғыларды белсенді пайдаланып қана қоймай, сонымен қатар қазіргі қолданушылар буыны үшін кең таралған цифрлық көп тапсырмаларды белсенді түрде орындауына әкелді. Кейбір ғалымдар жиі көп тапсырманы орындау әсіресе балаларға зиянды болуы мүмкін, өйткені бұл олардың когнитивті функцияларының дамуына кедергі келтіруі мүмкін дейді. Сондықтан, біздің қызығушылығымызға сәйкес, сандық құрылғыларды қолданудың ойлауға, атап айтқанда дивергентті ойлауға әсерін зерттеу маңызды болды. Дивергентті ойлаудың қалыптасуының жоғары деңгейі зерттеу қызығушылығының дамуына, қызметтің жаңа түрлерін іздеуге бағдарлануға ықпал етеді. Сонымен қатар, дивергенция алынған материалды бағалау, салыстыру, гипотеза құру, талдау және жіктеу қабілетін белсендіреді. Біз мәдени-психологиялық өзгерістерге тек қана әлеммен баланың қатынасы емес, ойлау өзгерістерін де жатқызамыз. Бұл мәселе дивергентті ойлауды бірінші орынға қояды.

Дивергентті ойлау жаңа идеяларды генерациялаудың когнитивтік негізі ретінде ғана емес, сонымен қатар оқушылардың ойлау дербестігін қалыптастырудың маңызды факторы ретінде қарастырылады. Бастауыш сынып оқушыларының цифрлық тәуелділігін зерттеу контексінде дивергентті ойлауға назар аудару оның шығармашылық нәтижелерді болжаушы көрсеткіш болуымен қатар, шығармашылық ойлау үдерісінің құрылымдық компоненті ретіндегі рөлімен негізделеді. Сонымен бірге дивергентті ойлаудың дамуы бастауыш мектеп жасындағы балаларды оқыту тиімділігін арттыруға және оқу мотивациясын күшейтуге ықпал ететін психологиялық-педагогикалық шарт ретінде айқындалады.

Әдіснама

Зерттеу дизайны

Зерттеу сипаттамалық-корреляциялық дизайнда жүргізілді және бастауыш мектеп жасындағы балалардың цифрлық тәуелділік көрсеткіштері мен дивергентті ойлау компоненттері арасындағы өзара байланысты анықтауға бағытталды.

Зерттеу қатысушылары

Зерттеуге Қазақстан Республикасының Алматы қаласындағы жалпы білім беретін мектептердің 3–4 сыныптарында оқитын 103 бастауыш мектеп жасындағы оқушы қатысты (мектеп әкімшілігі деректердің құпиялылығын сақтау туралы тілек білдірді). Зерттеу мектеп әкімшілігінің рұқсатымен және ата-аналардың ақпараттандырылған келісімі негізінде жүргізілді. Барлық қатысушыларға зерттеу рәсімі түсіндіріліп, анонимділік пен құпиялылық сақталды.

Зерттеу әдістемелері

Бастауыш мектеп жасындағы балалардың цифрлық тәуелділік деңгейін анықтау үшін N.S. Hawi әзірлеген «Цифрлық тәуелділік шкаласы» қолданылды. Әдістеме цифрлық құрылғыларды пайдалануға байланысты тәуелді мінез-құлықтың тоғыз диагностикалық критерийін бағалауға мүмкіндік береді.

Балалардың дивергентті ойлау ерекшеліктерін бағалау мақсатында Э.П.Торренс шығармашылық ойлаудың бейнелік тестінің қысқартылған нұсқасы пайдаланылды. Талдау барысында дивергентті ойлаудың жекелеген компоненттері, атап айтқанда икемділік көрсеткіші қарастырылды.

Деректерді өңдеу әдістері

Алынған эмпирикалық деректер SPSS for Windows бағдарламалық пакеті (13.0 нұсқасы) көмегімен өңделді. Сипаттамалық статистика әдістері қолданылып, нәтижелер орташа арифметикалық мәндер түрінде ұсынылды. Топтар арасындағы айырмашылықтарды анықтау үшін Манн-Уитнидің параметрлік емес критерийі, ал айнымалылар арасындағы өзара байланысты бағалау үшін Спирменнің рангілік корреляция коэффициенті қолданылды. Статистикалық гипотезаларды тексеру $p=0,05$ маңыздылық деңгейінде жүргізілді.

Бастауыш мектеп жасындағы балалар арасында цифрлық тәуелділікті зерттеу процедурасы және ұйымдастырылуы

N.S. Hawi-дің «Цифрлық тәуелділік шкаласы» бастауыш мектептің үшінші сыныбынан бастап бастауыш мектеп жасындағы балалармен қолдануға арналған сенімді және психометриялық құрал болып келеді.

Біз қолданатын N.S. Hawi-дің әдістемесі 25 тармақтан тұратын сауалнама. Бұл балалардың сандық тәуелділігінің тоғыз диагностикалық критерийін анықтауға мүмкіндік береді:

1. Сандық құрылғыға деген құштарлық:

- сандық құрылғының экранында өткізілетін мектептен тыс уақыттың көп мөлшері;
- құрылғы алыс болған кезде смартфонға немесе планшетке оралу туралы үнемі ойлар;
- сандық құрылғыны пайдалану қазіргі уақытта баланың өміріндегі ең маңызды нәрсе екенін

мойындау.

2. Сандық құрылғыны пайдалану:

- сандық құрылғымен көбірек уақыт өткізу қажеттілігі;
- «экран» уақытын көбейту.

3. Сандық құрылғыны пайдалану мүмкін болмаған кезде қайғыру:

- сандық құрылғыны пайдалануға мүмкіндік болмағандағы көңілсіздік сезімі;
- оны пайдалануды тоқтату туралы талаптарға қайғыру.

4. Сандық тәуелділіктен туындайтын мәселелер:

- ұйқы проблемалары;
- ата-аналармен келіспеушіліктер;
- оқу жетістіктердің нашарлауы.

5. Ата-аналармен қақтығыстар:

- ата-аналардың сандық құрылғыны пайдалануды шектеуге тырысуы;
- сандық құрылғыны пайдалануды тоқтатуды сұраған кезде ата-аналармен дауласу.

6. Ата-аналарды алдау:

- сандық құрылғыға кететін уақыт туралы ата-аналарды алдау;
- смартфонды пайдалану процесінде қандай сандық мазмұн қолданылатыны туралы ата-аналарды

алдау.

7. Қызығушылық шеңберінің тарылуы:

- отбасынан ажырау;
- хоббиден ажырау;
- үй тапсырмасы және басқа жұмыстар кезінде хабарламаларды үнемі тексеріп отыру.

8. Сандық құрылғыға үнемі оралуға деген ұмтылыс.

9. Сандық құрылғыны пайдалану кезінде көңіл-күйдің жақсаруы:

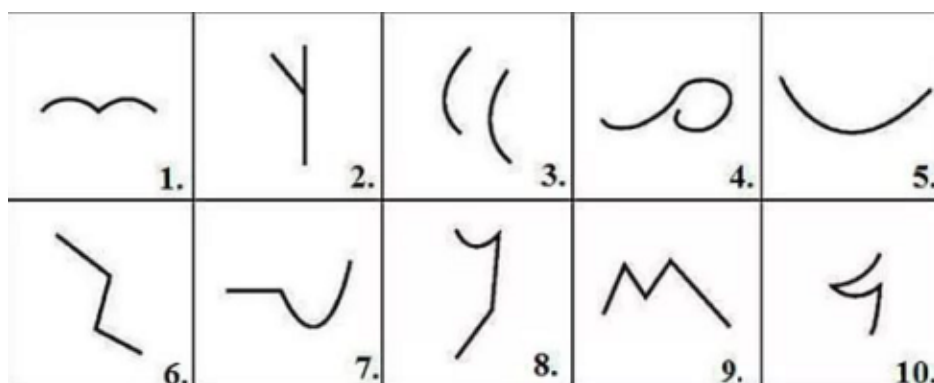
- сандық құрылғыны пайдалану мәселелерді ұмытуға көмектеседі;
- сандық құрылғыны пайдалану басқа нәрселермен айналысқаннан гөрі жағымды;
- сандық құрылғыны пайдалану өзіңізді нашар сезінген кезде көмектеседі.

Барлық жауаптар Лайкерттің бесбалдық шкаласы бойынша бағаланды: 1 (ешқашан), 2 (сирек), 3 (кейде), 4 (жиі) және 5 (әрқашан). Ұпайлар 25-тен 125-ке дейін, жоғары ұпайлар цифрлық тәуелділікті

көрсетеді. Таңдалған мектеп әкімшілігіне деректерді жинауға алдын-ала рұқсат алынды. Мектеп балалардың қатысуына ата-аналарының келісімін алды. Оны өткізер алдында барлық қатысушыларға сауалнама процедурасы түсіндіріліп, құпиялылық пен анонимділікке сендірілді.

Бастауыш мектеп жасындағы балалардың дивергентті ойлауының әртүрлі компоненттерінің қалыптасуын анықтау үшін Э.П.Торренстың шығармашылық тестінің бейнелеу батареясының қысқартылған нұсқасы қолданылды. «Суретті аяқта» тапсырмасы Э.П.Торренстың шығармашылық ойлау сынақтарының екінші субтесті болып табылады. Тест мектеп жасына дейінгі (5-6 жас) және мектеп бітіруші сыныптарға (17-18 жас) дейінгі балалардың шығармашылығын зерттеу үшін пайдаланылуы мүмкін. Осы сынақтардың тапсырмаларына жауаптар субъектілер оларға суреттер мен қолтаңбалар түрінде берілді.

«Суретті аяқта» тапсырмасы келесідей тұжырымдалған: «Осы қағаз бетінде аяқталмаған фигуралар салынған. Егер сіз оларға қосымша сызықтар қоссаңыз, сізде қызықты заттар немесе сюжеттік суреттер болады. Орындау үшін бұл тапсырма 10 минутқа созылады. Осындай суретті немесе оқиғаны ойлап табуға тырысыңыз, оны басқа ешкім ойлай алмайды. Оны толық және қызықты етіңіз, оған жаңа идеялар қосыңыз. Әр сурет үшін қызықты атау ойлап табыңыз және оны суреттің астына жазыңыз». Бұл нұсқаулық қатаң түрде көрсетілуі керек мәтінге ешқандай өзгеріс енгізбестен.

Сурет 1. Фигураларды аяқтау тестінің стимулдық материалдары

Статистикалық өңдеу SPSS for Windows қолданбалы бағдарламалар пакеті, 13.0 нұсқасы арқылы жүзеге асырылды. Алынған мәліметтер дескриптивті әдістердің көмегімен өңделді және орташа арифметикалық түрінде ұсынылды.

Зерттелетін көрсеткіштер арасындағы айырмашылықтарды анықтау үшін Манн-Уитнидің параметрлік емес критерийі арқылы топтар арасындағы айырмашылықтардың дұрыстығын бағалау қолданылды. Зерттелетін көрсеткіштер арасындағы байланысты анықтау үшін корреляциялық талдау (Спирменнің дәрежелік корреляция коэффициенті) қолданылды. Статистикалық гипотезаларды тексеру $p = 0,05$ маңыздылығының маңызды деңгейінде жүргізілді.

Нәтижелер мен талқылау

Эмпирикалық зерттеу нәтижелері N.S. Hawi-дің «Цифрлық тәуелділік шкаласына» қатысқан бастауыш сынып оқушыларының тек 17,5% жауаптардың орташа мәні «ешқашан» (мәні 1-ге тең) «сирек» (мәні 2-ге тең) дейін өзгертетінін көрсетті.

Сауалнамаға қатысқан бастауыш сынып оқушыларының тек 5,8%-ы өзі ұсынған сауалнаманың барлық 25 сұрағына теріс жауап берді.

Сауалнамада ұсынылған 25 позицияның ішінен ең жоғары орташа мәні бар сұрақтар:

- «Смартфонды пайдалану маған өз мәселелерімді ұмытуға көмектеседі» (орташа ұпай -2,81);
- «Мен мектепте болмаған кезде смартфонға көп уақыт жұмсаймын» (орташа ұпай -2,76).

Ең төменгі рейтингі бар сұрақтарға мыналар жатады:

- «Мен смартфонды отбасы мүшелерімен уақыт өткізгенді жөн көремін» (орташа ұпай -1,38);
- «Мен өзімнің құмарлықтарыма деген қызығушылығымды жоғалттым, өйткені мен смартфонды қолданғанды жөн көремін» (орташа ұпай -1,48).

«Цифрлық тәуелділік шкаласына» сәйкес біз N. S. Hawi-дің әдістемесіне қатысқан бастауыш сынып оқушыларында тоғыз критерийдің әрқайсысының ауырлық дәрежесін анықтадық (кесте 2).

Кесте 2

Бастауыш мектеп жасындағы балалардағы цифрлық тәуелділік көрсеткіштері (орташа ұпай)

№	Критерийлер	Критерий бойынша орташа ұпай
1	Сандық құрылғыға деген құштарлық	6,15
2	Смартфонмен көбірек уақыт өткізу қажеттілігі	4,27
3	Смартфонды пайдалану мүмкін болмаған кездегі қайғыру	8,14
4	Сандық тәуелділіктен туындайтын мәселелер	7,05
5	Сандық құрылғыларды көп уақыт пайдалану салдарынан ата-аналармен қақтығыстар мәселесі	3,46
6	Ата-аналарды алдау	2,98
7	Қызығушылық шеңберінің тарылуы	5,16
8	Смартфонға үнемі оралуға деген ұмтылыс	3,91
9	Сандық құрылғыны пайдалану кезінде көңіл-күйдің жақсаруы	7,11

Эмпирикалық зерттеуге қатысқан бастауыш мектеп жасындағы балалардың 1,7% - ы «Цифрлық тәуелділік шкаласы» бойынша бес немесе одан да көп критерийлер бойынша жоғары ұпай жинады, бұл сауалнама авторларының пікірлеріне сәйкес сандық құрылғыларға тәуелділік ретінде жіктелуі мүмкін.

Тұтастай алғанда, «Цифрлық тәуелділік шкаласы» критерийлерінің дәрежесі бойынша бастауыш мектеп жасындағы балалардың жауаптарын келесі ретпен құруға болады:

1. сандық құрылғыны пайдалану мүмкін болмаған кездегі қайғыру (орташа ұпай - 8,1);
2. сандық құрылғыны пайдалану кезінде көңіл-күйдің жақсаруы (орташа ұпай - 7,1);
3. сандық тәуелділікке байланысты бақыланбайтын мәселелер (нашар ұйқы, ата-аналармен даулар, мектептегі нашар үлгерім) (орташа ұпай - 7,0);
4. сандық құрылғыға деген құштарлық (орташа ұпай - 6,2);
5. отбасынан алшақтау, сандық құрылғыны пайдалану арқылы қызығушылық шеңберінің тарылуы (орташа ұпай - 5,2);
6. оған көп уақыт жұмсау қажеттілігі (орташа ұпай - 4,3);
7. смартфонға үнемі оралуға деген ұмтылыс (орташа ұпай - 3,9);
8. сандық құрылғыны пайдалануды шектеуге байланысты ата-аналармен қақтығыстар (орташа ұпай - 3,5);
9. смартфон экранында өткізілетін уақыт мөлшері туралы ата-аналарды алдау (орташа ұпай - 3,0).

Корреляциялық талдау бастауыш мектеп жасындағы балалардағы цифрлық тәуелділік критерийлері арасындағы «Цифрлық құрылғыға деген құштарлық» және «Қызығушылық шеңберінің тарылуы» арасындағы байланыстың жоғары дәрежесін көрсетті ($r = 0,61$; $p < 0,01$), яғни, бала сандық құрылғының экранында мектептен тыс уақытта көп уақыт өткізетінін жиі атап өткен сайын, смартфонды пайдалану қазіргі уақытта оның өміріндегі ең маңызды нәрсе екенін мойындай отырып, ол баладан алыс болған кезде оған үнемі ақыл-оймен оралады, отбасынан және оның құмарлықтарынан ажырауы сезінеді.

Бастауыш мектеп жасындағы балалардағы «Цифрлық құрылғыны пайдалану кезінде көңіл-күйдің жақсаруы» сияқты цифрлық тәуелділік критерийі мен «Сандық тәуелділіктен туындайтын проблемалар»

($r_s = 0,65$; $p < 0,01$) және «Ата-аналармен қақтығыстар» ($r_s = 0,45$; $p < 0,01$) сияқты критерийлер арасындағы оң байланыс анықталды.

Осылайша, бастауыш сынып оқушылары цифрлық құрылғыны пайдалану олардың мәселелерін ұмытуға және көңіл-күйді жақсартуға көмектесетінін, ұйқы проблемаларын жиі сезінетінін және цифрлық құрылғыны пайдалануды тоқтатуды сұрағанда ата-аналармен дауласатынын атап өтті.

Ұлдар мен қыздардың жауаптары әртүрлі «Сандық тәуелділік шкаласы» критерийлері бойынша талданды. Эмпирикалық зерттеу нәтижелері көрсеткендей, жалпы ұлдар мен қыздардағы сандық тәуелділіктің әртүрлі көрсеткіштері арасындағы айырмашылықтар айтарлықтай емес. «Ата-аналардың смартфон экранында өткізетін уақыт мөлшері туралы алдауы» сияқты сандық тәуелділік критерийін көрсететін нәтижелер ерекше болды. Осы критерийдің сұрақтарына жауап бере отырып, қыздардың 22,7% - ы «кейде» және «жиі» ата-аналарына смартфон экранында өткізетін уақыт туралы өтірік айтатынын атап өтті. Сауалнамаға қатысқан ұлдардың арасында біз мұндай жауаптарды кездестірмедік. Олардың басым көпшілігі цифрлық құрылғыны пайдалану уақыты туралы ересектерді ешқашан алдамайды деп жауап берді.

«Ата-аналарды алдау» шкаласы бойынша Манн-Уитни критерийін қолдана отырып, қыздар мен ұлдардың көрсеткіштері арасындағы айырмашылық дәрежесін анықтау мақсатында нәтижелерді статистикалық өңдеу ($U_{\text{эмп}}=148,5$), субъектілердің екі тобы арасындағы айырмашылықтарды көрсетті ($P < 0,05$).

Бастауыш мектеп жасындағы балалардың цифрлық тәуелділігінің зерттелетін сипаттамалары мен дивергентті ойлаудың әртүрлі компоненттері арасындағы байланысты анықтаған кезде біз бастауыш мектеп жасындағы балалардың цифрлық тәуелділігі мен баланың шығармашылық әлеуетін «икемділік» ретінде бағалау критерийі арасында сенімді байланыс орнаттық ($r_s = - 0,45$; $p < 0,01$). Бұл көрсеткіш бастауыш сынып оқушысының бір стратегиядан екіншісіне өту қабілетін, оның хабардарлығы мен мотивация деңгейін бағалауға мүмкіндік береді. Тақырыптағы идеялар мен тәсілдердің әртүрлілігі оның жауаптары (суреттер де, оларға қолтаңбалар да) жатқызылуы мүмкін Санаттар санымен анықталады. Төмен нәтижелер оның ойлауының икемсіздігін көрсетеді.

Нәтижелер бастауыш мектеп жасындағы балаларда «Цифрлық тәуелділік шкаласы» ұпайлары неғұрлым жоғары болса, баланың идеялары мен стратегияларының әртүрлілігі, бір аспектіден екіншісіне өту қабілеті соғұрлым төмен болатынын көрсетеді. Бұл экрандық құрылғыларды шамадан тыс пайдалану үрдісі балалардың ойлау қабілетінің қаттылығымен, олардың хабардар болуының төмен деңгейімен, интеллектуалды әлеуеттің шектеулі болуымен және мотивацияның төмендігімен тікелей байланысты екенін көрсетеді.

Торренстің Э.П.Торренстың «фигураларды аяқтау» әдісі дивергентті ойлауды бағалауға бағытталған. Бұл тест келесі көрсеткіштерді қамтиды: еркін ойлау, өзіндік ерекшелік, икемділік. Қатысушыларға 10 минут ішінде аяқталмаған 10 фигураны аяқтап, оларды мағыналы бейнелерге айналдыру ұсынылды.

Тестілеу нәтижелерін өңдеу мыналарды көрсетті:

- «еркін ойлау» және «икемділік» көрсеткіштері (8 және 9 балл) Жас нормасына сәйкес келеді, яғни.

- «әзірлеу» көрсеткіші (50 балл) норманың жоғарғы шегінде, бұл балалардың өз идеяларын егжей-тегжейлі және дамыта алатындығын көрсетеді.

- жалпы үлгідегі «өзіндік ерекшелік» көрсеткіші бойынша орташа балл 6 болды, бұл «орташадан төмен» деңгейге сәйкес келеді және стандартты емес, тривиальды емес ойлаудың тапшылығын көрсетеді.

Нәтижесінде бұл әдіс оқушылардың жалпы шығармашылық әлеуеті бар екенін дәлелдейді, бірақ оның негізгі компоненті — ойлаудың өзіндік ерекшелігі әлі дамымаған.

Дивергентті ойлау компоненттері мен N.S. Hawi әзірлеген және басқа диагностикалық құралдарда көрсетілген балалардың цифрлық тәуелділігінің әртүрлі критерийлері арасындағы корреляцияны анықтауға тырысу «икемділік» және «Смартфонға үнемі оралуға ұмтылу» критерийі сияқты дивергентті ойлау параметрі арасындағы байланысты көрсетті ($r_s = - 0,36$; $p < 0,05$). Осылайша, бала жауап бергенде, ол көбінесе смартфонды отбасымен сөйлескенді жөн көреді, ол өзінің бұрынғы хоббиіне деген қызығушылығын жоғалтады және үй тапсырмасынан және басқа да маңызды істерден үнемі алшақтауға деген ұмтылысын,

әр түрлі идеяларды ұсына алатындығын, мәселенің бір аспектісінен екіншісіне ауыса алатындығын айтқан кезде оған барлық басқа әрекеттерді қалайды.

Зерттеудің нәтижелері көрсеткендей, бастауыш мектеп жасында цифрлық тәуелділіктің пайда болу қаупі жоғары. Онымен қатар балалардың цифрлық құрылғыларға қатысты проблемалық мінез-құлқы дивергентті ойлаудың кейбір параметрлерін төмендетуде маңызды рөл атқаратынын көрсетеді.

Осылайша, жүргізілген зерттеулердің нәтижелері мұғалімдер мен ата-аналардың балалардың цифрлық құрылғылар мен цифрлық ресурстарды пайдалануына байланысты ұзақ мерзімді салдарларды ескеру қажеттігін көрсетеді, өйткені аталған үдеріс кейбір жағдайларда бастауыш сынып оқушыларының когнитивтік дамуын қамтамасыз ететін іс-әрекет түрлерін ығыстыруы мүмкін. Осы тұрғыда ата-аналар мен балалар арасындағы сапалы өзара әрекеттестікті қамтамасыз ету, сабақтан тыс іс-әрекеттерге және үй тапсырмаларын орындауға жеткілікті уақыт бөлу цифрлық технологияларды қолданудың балалардың бос уақытын мазмұнды өткізудің өзге, дамытушы формаларын алмастыруына жол бермеудің маңызды шарты ретінде айқындалады.

Қорытынды

Жоғарыда аталған жағдайларға байланысты қазіргі цифрлық қоғамды шын мәнінде «гуманистік» деп атауға болмайды, ол әлі де прогрессивті қоғам үшін негіз болатын гуманистік құндылықтарды енгізуге және нығайтуға тиіс (Guryanova & Smotrova, 2020). Дегенмен, бұл өте қажет, өйткені қоғам өмірінің цифрлық саласының ілгерілеуі оның дамуының сыртқы жағы ғана. Тұлғаның өзін жетілдірмей, оның рухани және интеллектуалдық қабілеттерін дамытпай қоғамның шынайы ілгерілеуі мүмкін емес (Можаева, 2016).

Талдау көрсеткендей, цифрлық технологиялар саласындағы қарқынды серпіліс қоғамның барлық салаларында айтарлықтай өзгерістер тудырады, бұл адам өмірінің семантикалық тіректерін қайта қарауға әкеледі. Егер ересек адам жаңа жағдайларға бейімделуге мәжбүр болса, цифрлық технологиялар дәуірінде ең бастысы адам болып қала береді (Мкртумова, 2019), онда бала өмірдің маңызды кезеңін - дәстүрлерге, жалпыадамзаттық құндылықтар мен моральдық стандарттарға негізделген құндылықтары, мағыналары, мұраттары бар балалық шақты жоғалтпай, цифрлық трансформация дәуірінде өмір сүруі керек.

Шетелдік авторлардың жарияланымдарында балалық шақты цифрландыру және трансформациялау мәселесі де көтеріледі. «Экранда өткізілген уақыт пен жас балалардағы әлеуметтік мінез-құлық ерекшеліктері арасында екі жақты байланыс бар ма?» деген сұрақты шетелдік зерттеушілер Aishworiya R., Magiati I., Phua D., Daniel L. M., Shek L. P., Chong Y. S., Gluckman P. D., Meaney M. J., Law E. C. (Aishworiya et al., 2022) өздеріне қояды. Кіші жастағы балаларды цифрлық өмірге ерте кіруін Anjum N., Hasani M.M., Jahan N., Ahamed S.I., Garefino A., Sakib N. қарастырады (Anjum et al., 2025).

Осы мәселеге байланысты аталған авторлар цифрлық дәуір жағдайында ата-аналықтың трансформациясын мобильді денсаулық сақтау (mHealth) тұрғысынан қарастырады (Atan, 2024). Авторлар балалардың интерактивті емес мазмұнды тұтыну, интерактивті ойындар, оқу әрекеті және әлеуметтік қарым-қатынас сияқты әртүрлі қызмет түрлерін жүзеге асыруда цифрлық құрылғылармен өзара әрекеттесу ерекшеліктеріне назар аударады. Соңғы жылдардағы басылымдарда цифрлық балалық шақтың проблемаларын анықтау немесе айыптау үрдісі байқалмайды, бірақ бұл құбылысты қабылдауға, баланың цифрлық мәдениетін басқаруға және т. б. қатысты жеке ұстанымдар бар. Атап айтқанда, Солдатова Г.У. цифрлық балалық шақ пен әлеуметтену феноменологиясын (когнитивті және жеке даму ерекшеліктері, сыртқы әлеммен қарым-қатынас, әлеуметтік және мәдени тәжірибелер) зерттеуге арналған авторлық интегративті тұжырымдаманы ұсынады (Солдатова, 2018).

Ресейлік зерттеуші Е.С. Белова қарастырған дарындылық белгілері бар мектеп жасына дейінгі балаларды дамыту үшін цифрлық құрылғыларды қолданудың психологиялық аспектілері цифрлық технологиялардың балалардың дамуына әсері осы процесті оңтайландыру жолдарын ғылыми іздеудің проблемалық өрісін тудыратынын анықтады (Белова, 2022).

Сонымен қатар, бірқатар зерттеушілер Рубцова О. В. (Рубцова, 2019); Смирнова Е. О. (Смирнова, 2019); Карабанова О. А. (Карабанова, 2020); Ромм Т. А., Ромм М. в. (Ромм & Ромм, 2021); Шмелев М. (Шмелев, 2023); Юрьева А. В. (Юрьева, 2023) және т. б.), егер дәстүрлі ойын жағдайында мектеп жасына дейінгі баланың өзі қиял әлемін жасайды, содан кейін қазіргі компьютерлік ойындардың виртуалды жағдайында оның рөлі бағдарламаны жасаушылар ойластырған әртүрлі стратегияларды, әрекеттерді таңдауға (немесе ұстануға) дейін азаяды.

Яғни, бастамашылықтың, танымдық белсенділіктің, тәуелсіздіктің, қиялдың көрінісі мен дамуына тосқауыл қою қаупі бар. Зерттеу деректерін қорытындылай келе, Смирновтың «бұл көрсеткіш белгілі бір тіршілік ету ортасын, әсіресе балалар мен жасөспірімдер үшін белгілі бір әрекет пен мінез-құлық режимін белгілейтін виртуалды шындықты сипаттайды» басылымынан дәйексөз келтіруге болады (Смирнов, 2023).

Қорытындылай келе, цифрландырудың сын-қатерлері адамның өмірдің түрлі салаларын өзгертуге дайындығын талап етеді деп айта аламыз. Кез келген сәтте цифрлық трансформацияның жүрегінде адам болуы керек. Бүгінгі таңда бізге цифрлық технологияларға негізделген қоғамның болашақ жағдайының жобасы ғана емес, сонымен бірге осы қоғамда өмір сүретін және оны қайта құруға қатысатын адамның жобасы қажет.

Сонымен бірге, жаһандану мен цифрландыру дәуіріндегі балалардың жаңа ғарыштық-планетарлық және әлеуметтік-мәдени рөлі балалардың қарапайым қабылдау мен ассимиляциядан өтуінің мәні мен динамикасын көрсетуі тиіс жаңа балалық шақ тұжырымдамасын қажет етеді. Қалыптасқан мәдениеттегі өмір тәжірибесін, өмір кеңістігін белсенді шығармашылықпен зерттеу, әлемді жобалауға, құруға және басқаруға ересектермен бірге қатысу. Осы тұжырымдаманың аясында әрекет ете отырып, балаларды оқыту мен тәрбиелеудің парадигмаларын өзгерту, олардан догматикалық нәрселердің барлығын алып тастап, енгізу қажет.

Қорытындай келе айтатынымыз, цифрландыру дамудың әлеуметтік жағдайын өзгертті, технологияны жоғары психикалық функциялардың құрылымын өзгертетін және балалық шақты қайта форматтайтын мәдени ортаға айналдырды. Сандық тәуелділік әлеуметтенуге кедергі болып, «эмоционалды тегістікті» тудырады және ерікті реттеуді төмендетеді, ал дивергентті ойлауға әсер екі жақты болып қалады — идеяларды синтездеу әлеуеті мен «клиптік мәдениеттің» өзіндік ерекшелігін басу арасында. Цифрландыру дамудың әлеуметтік жағдайын өзгертті, технологияны жоғары психикалық функциялардың құрылымын өзгертетін және балалық шақты қайта форматтайтын мәдени ортаға айналдырды.

Цифрлық дәуірдегі балалық шақтың мәдени-психологиялық өзгерістері танымдық іс-әрекеттің құрылымын өзгерттеді. Дивергентті ойлау контекстінде (бір мәселенің көптеген шешімдерін табу мүмкіндігі) бұл өзгерістер қайшылықты болып табылады.

Міне, осы қарым-қатынасқа қатысты негізгі тұжырымдар:

- Қиял механизмдерінің өзгеруі: дәстүрлі» аналогтық « балалық шақ баладан бейнелерді өз бетінше аяқтауды талап етті (кітап оқу, алмастыратын заттармен ойнау), бұл дивергенцияны жаттықтырды. Цифрлық орта дайын, егжей-тегжейлі визуалды әлемдерді ұсынады. Бұл түпнұсқа мазмұнды жасау үшін» ішкі күш-жігердің « төмендеуіне әкелуі мүмкін, оны шаблондарды тұтынумен алмастырады.

- Алгоритмдеу шығармашылыққа қарама қарсы тұрады: интерфейстермен үнемі өзара әрекеттесу баланы берілген Алгоритмдер шеңберінде әрекет етуге үйретеді. Дивергентті ойлау, керісінше, берілген нәрсенің шекарасынан шығуды қамтиды. Шешім іздеу іздеу сұранысының шеңберімен немесе қолданбалы логикамен шектелген «туннельдік көзқарасты» қалыптастыру қаупі бар.

- Ақпараттық резервтеу және іздеу тереңдігі: бір жағынан, деректердің үлкен көлеміне қол жеткізу жаңа ассоциацияларға (идеялар синтезі) негіз береді. Екінші жағынан, цифрлық тәуелділік «жылдам допамин» әдетін қалыптастырады, бұл баланың мәселеге терең бойлауын тоқтатады. Дивергентті іздеу үстірт болады: бірегей генерацияның орнына ойға келген (немесе нейрондық желі берген) алғашқы нұсқалар таңдалады.

- Әлеуметтік контексттің өзгеруі: дивергентті ойлау әрқашан әлеуметтік өзара әрекеттесуден туындайды. Қарым-қатынасты цифрға көшіру эмоционалды интеллектті әлсіретуі мүмкін вербалды

емес сигналдар мен стихиялық реакциялар ауқымын тарылтады – бұл қораптан тыс ойлаудың маңызды драйвері.

Алғыс білдіру

Авторлар ғылыми қолдау көрсеткені үшін Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің (Астана, Қазақстан), әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің (Алматы, Қазақстан) және Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университетінің (Ақтау, Қазақстан) әріптестеріне алғыс білдіреді.

Зерттеу жұмысы қаржыландырылған жоқ.

Мүдделер қақтығысы

Авторлар өздерінің мүдделер қақтығысы жоқ екенін мәлімдейді.

Авторлардың үлесі

Барлық авторлар зерттеу тұжырымдамасын әзірлеуге, әдеби дереккөздерді талдауға, алынған нәтижелерді интерпретациялауға және мақаланың мәтінін дайындауға тең үлес қосты. Барлық авторлар мақаланың соңғы нұсқасын мақұлдады және оның мазмұны үшін жауапкершілік алады.

Әдебиеттер тізімі

Assathiany, R., Guery, E., Caron, F. M., Cheymol, J., Picherot, G., Foucaud, P., & Gelbert, N. (2018). Children and screens: A survey by French pediatricians. *Archives de Pédiatrie*, 25, 84–88.

Boyd, D. (2014). *It's complicated: The social lives of networked teens*. Yale University Press. <https://doi.org/10.12987/9780300166439>

George, M. J., & Odgers, C. L. (2015). Seven fears and the science of how mobile technologies may be influencing adolescents in the digital age. *Perspectives on Psychological Science*, 10(6), 832–851. <https://doi.org/10.1177/1745691615596788>

Hale, L., & Guan, S. (2015). Screen time and sleep among school-aged children and adolescents: A systematic literature review. *Sleep Medicine Reviews*, 21, 50–58. <https://doi.org/10.1016/j.smrv.2014.07.007>

Kardefelt-Winther, D. (2017). Conceptualizing internet use disorders: Addiction or coping process? *Psychiatry and Clinical Neurosciences*, 71(7), 459–466. <https://doi.org/10.1111/pcn.12413>

Kuss, D. J., & Griffiths, M. D. (2017). Social networking sites and addiction: Ten lessons learned. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 14(3), 311. <https://doi.org/10.3390/ijerph14030311>

Livingstone, S. (2019). Audiences in an age of datafication: Critical questions for media research. *Television & New Media*, 20(2), 170–183. <https://doi.org/10.1177/1527476418811118>

Livingstone, S., & Helsper, E. J. (2008). Parental mediation of children's internet use. *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, 52(4), 581–599. <https://doi.org/10.1080/08838150802437396>

Moore, K., Kinghorn, A., & Bandy, T. (2011). Parental relationship quality and child outcomes across subgroups. *Child Trends*. http://www.childtrends.org/wp-content/uploads/2011/04/Child_Trends-2011_04_04_RB_MaritalHappiness.pdf

Odgers, C. L., & Jensen, M. R. (2020). Annual research review: Adolescent mental health in the digital age: Facts, fears, and future directions. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 61(3), 336–348. <https://doi.org/10.1111/jcpp.13190>

Orben, A., & Przybylski, A. K. (2019). The association between adolescent well-being and digital technology use. *Nature Human Behaviour*, 3, 173–182. <https://doi.org/10.1038/s41562-018-0506-1>

Ресникова, И. (2018). Digital identity in the reflections of cultural values. In Будущее в настоящем: человеческое измерение цифровой эпохи: материалы III Международной научной конференции Гуманитарные Губкинские чтения (с. 63–66). Москва: Издательский центр РГУ нефти и газа (НИУ) имени И. М. Губкина.

Przybylski, A. K., & Weinstein, N. (2017). A large-scale test of the Goldilocks hypothesis: Quantifying

the relations between digital-screen use and the mental well-being of adolescents. *Psychological Science*, 28(2), 204–215. <https://doi.org/10.1177/0956797616678438>

Reich, S. M., Subrahmanyam, K., & Espinoza, G. (2012). Friending, IMing, and hanging out face-to-face: Overlap in adolescents' online and offline social networks. *Developmental Psychology*, 48(2), 356–368. <https://doi.org/10.1037/a0026980>

Subrahmanyam, K., & Šmahel, D. (2011). *Digital youth: The role of media in development*. Springer. <https://doi.org/10.1007/978-1-4419-6278-2>

Thumim, N. (2012). Self-representation and digital culture. Palgrave Macmillan

Turkle, S. (2017). *Alone together: Why we expect more from technology and less from each other*. Basic Books.

Twenge, J. M., & Campbell, W. K. (2018). Associations between screen time and lower psychological well-being among children and adolescents: Evidence from a population-based study. *Preventive Medicine Reports*, 12, 271–283. <https://doi.org/10.1016/j.pmedr.2018.10.003>

Valkenburg, P. M., & Peter, J. (2011). Online communication among adolescents: An integrated model of its attraction, opportunities, and risks. *Journal of Adolescent Health*, 48(2), 121–127. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2010.08.020>

Абраменкова, В. В. (2017). *Социальная психология детства* (2-е изд., перераб. и доп.). Москва: ИНФРА-М.

Адилбекова, К. (2018). *Дилемма этноцентризма и гражданской идентичности: воспитание будущего поколения Казахстана через телеканал «Балапан»*. Алматы: Фонд Сорос-Казахстан.

Алғашқы қадам бағдарламасы. (2010). Астана

Алексеев, А. Ю. (2014). Когнитивно-антропологические проблемы исследования электронной культуры. *Вестник гуманитарного факультета ИГХТУ*, (7), 35–40.

Бондаревская, Е. В., & Кульневич, С. В. (1999). *Педагогика: личность в гуманистических теориях и системах воспитания*. Ростов-на-Дону: Учитель.

Величенкова, О. А., & Лагутина, И. А. (2014). *Нарушения письма у младших школьников: учебно-методическое пособие*. Москва: Юрайт.

Гэйбл, Э. (2019). *Цифровая трансформация школьного образования*. Москва: НИУ ВШЭ.

Дарынды балалармен жұмысты ұйымдастыру бойынша бағдарлама. (2015). Астана.

Ибраева, М. Е. (2016). Ерте жастағы балалардың танымдық белсенділігін дамытудың алғы шарттары. *Абай атындағы ҚазҰПУ хабаршысы*, 1(46), 146–152.

ИИДСВ РАО Балалық шақ, отбасы және тәрбие мәселелері бойынша зерттеулер. (2018).

Курпатов, А. (n.d.). *Трансформация человека в цифровую эпоху* https://www.youtube.com/watch?v=X3a_7xR_gyk

Ларионова, С. О. (сост.). (2014). *Концептуальные подходы к феномену «детство»: аксиологический аспект: хрестоматия*. Екатеринбург: ФБГОУ ВПО «Уральский государственный педагогический университет».

Лем, С. (2018). *Сумма технологий*. Москва: АСТ.

Масуда, Е. (1997). *Информационное общество как постиндустриальное общество*. Москва

Обухова, Л. Ф. (2016). *Возрастная психология*. Москва.

Розин, В. М. (2014). Культуры детства. Культура и искусство, (3), 263–275.

Солдатова, Г. У. (2018). Цифровая социализация. *Социальная психология и общество*, 9(3), 71–80.

Солонин, Ю. Н., & Каган, М. С. (ред.). (2007). *Культурология: учебник*. Москва: Высшее образование.

Тимофеев, А. В. (2019). Этический релятивизм. *Научное мнение*, (3), 19–21

Тюменцева, Г. А. (2014). Интерактивное одиночество. *Научный альманах*, (2), 5–18.

Умарова, Г. С. (2012). *В. И. Даль: мир казахского этноса*. Уральск.

Үш тілдегі дидактикалық ойындар жинағы: әдістемелік құрал. (2013). Астана.

Фельдштейн, Д. И. (1997). *Социальное развитие в пространстве-времени детства*. Москва.

Н.С. Тленчиева¹, Г.А. Қасен², П.Т. Абдуллаева³, Е.М. Есенқожа^{*4}

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

^{2,4}Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

³Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, Актау, Казахстан

Культурно-психологические изменения детства в цифровую эпоху

Аннотация. В статье рассматриваются культурно-психологические изменения детства в условиях формирования цифрового общества. Раннее и широкое проникновение цифровых технологий в повседневную жизнь детей коренным образом изменяет особенности социализации в детском возрасте. В качестве следствия данных изменений феномен цифровой зависимости и его влияние на психическое развитие ребёнка обозначаются как актуальная научная проблема.

Целью исследования является выявление культурно-психологических изменений детства в условиях цифровой среды и анализ на примере учеников начальной школы основных трансформирующихся феноменов - смены ведущей деятельности и специфики мышления детей. В исследовании приняли участие 103 учащихся 3–4 классов общеобразовательных школ города Алматы. В эмпирическом исследовании использовались «Шкала цифровой зависимости», разработанная N.S. Hawi, и сокращённая версия фигурного теста креативного мышления П. Торранса. Полученные данные обрабатывались в программе SPSS for Windows с использованием критерия Манна–Уитни и коэффициента ранговой корреляции Спирмена.

Результаты исследования показали наличие риска формирования цифровой зависимости у части детей младшего школьного возраста. Выявлена статистически значимая отрицательная связь между чрезмерным использованием цифровых устройств и компонентом дивергентного мышления «гибкость». Кроме того, отмечена связь цифровой зависимости с особенностями эмоционального состояния и трудностями в семейных взаимоотношениях.

В заключение полученные результаты свидетельствуют о том, что неконтролируемое использование цифровых устройств может оказывать негативное влияние на когнитивное и творческое развитие детей младшего школьного возраста, а также подчёркивают значимость регулирования цифрового поведения и формирования цифровой культуры у детей.

Ключевые слова: детство, культурно-психологические изменения, цифровизация, цифровая трансформация, цифровая зависимость, дивергентное мышление, цифровая культура.

N. Tlenchieva¹, G. Kassen², P. Abdullayeva³, Y. Yesenkhozha^{*4}

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

^{2,4}al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

³Sh.Yesenov Caspian University of Technology and Engineering, Aktau, Kazakhstan

Cultural-psychological changes of the phenomenon of childhood in the digital age

Abstract. The article examines the cultural and psychological transformation of the phenomenon of childhood in the context of the formation of a digital society. The early and widespread integration of digital technologies into children's everyday lives fundamentally changes the characteristics of socialization in childhood. As a consequence of these changes, the phenomenon of digital addiction and its impact on children's mental development is identified as a relevant scientific issue.

The aim of the study is to identify the characteristics of digital device use among primary school children and to analyze the relationship between indicators of digital addiction and components of divergent thinking. The study involved 103 pupils of grades 3–4 from general education schools in Almaty. The empirical research employed the Digital Addiction Scale developed by N.S. Hawi and a shortened version of P. Torrance's Figural Creativity Test. The data were processed using SPSS for Windows with the Mann–Whitney U test and Spearman's rank correlation coefficient.

The results revealed that a proportion of primary school children are at risk of developing digital addiction. A statistically significant negative relationship was found between excessive use of digital devices and the “flexibility” component of divergent thinking. In addition, associations were observed between digital addiction, emotional well-being, and difficulties in family relationships.

In conclusion, the findings indicate that uncontrolled use of digital devices may negatively affect the cognitive and creative development of primary school children and emphasize the importance of regulating children’s digital behavior and fostering digital culture.

Keywords: childhood, cultural and psychological changes, digitalization, digital transformation, digital addiction, divergent thinking, digital culture.

References

- Abramenkova, V. V. (2017). *Social'naya psihologiya detstva* [Social psychology of childhood] (2nd ed.). Moscow: INFRA-M. [In Russian].
- Adilbekova, K. (2018). Dilemma etnocentrizma i grazhdanskoj identichnosti: vospitanie budushchego pokoleniya Kazakhstana cherez telekanal «Balapan» [The dilemma of ethnocentrism and civic identity: Educating the future generation of Kazakhstan through the “Balapan” TV channel]. Soros-Kazakhstan Foundation. https://www.soros.kz/wp-content/_pdf [In Russian].
- Alekseev, A. Yu. (2014). Kognitivno-antropologicheskie problemy issledovaniya elektronnoy kul'tury [Cognitive-anthropological problems in the study of electronic culture]. *Vestnik gumanitarnogo fakul'teta IGHTU*, (7), 35–40. [In Russian].
- Alğasqy qadam bağdarlamasy. [First step program] (2010). Astana
- Assathiany, R., Guery, E., Caron, F. M., Cheymol, J., Picherot, G., Foucaud, P., & Gelbert, N. (2018). Children and screens: A survey by French pediatricians. *Archives de Pédiatrie*, 25, 84–88.
- Bondarevskaya, E. V., & Kul'nevich, S. V. (1999). *Pedagogika: lichnost' v gumanisticheskikh teoriyakh i sistemah vospitaniya* [Pedagogy: Personality in humanistic theories and systems of education]. Rostov-na-Donu: Uchitel'. [In Russian].
- Boyd, D. (2014). *It's complicated: The social lives of networked teens*. Yale University Press. <https://doi.org/10.12987/9780300166439>
- Daryndy balalarmen zhymysty ujymdastyru bojynsha bagdarlama [Program for organizing work with gifted children]. (2015). Astana. [In Kazakh].
- Feldshtein, D. I. (1997). *Social'noe razvitie v prostranstve-vremeni detstva* [Social development in the space-time of childhood]. Moscow. [In Russian].
- Geibl, E. (2019). *Cifrovaya transformatsiya shkol'nogo obrazovaniya: Mezhdunarodnyy opyt, trendy, global'nye rekomendatsii* [Digital transformation of school education: International experience, trends, global recommendations]. Moscow: HSE University. [In Russian].
- George, M. J., & Odgers, C. L. (2015). Seven fears and the science of how mobile technologies may be influencing adolescents in the digital age. *Perspectives on Psychological Science*, 10(6), 832–851. <https://doi.org/10.1177/1745691615596788>
- Hale, L., & Guan, S. (2015). Screen time and sleep among school-aged children and adolescents: A systematic literature review. *Sleep Medicine Reviews*, 21, 50–58. <https://doi.org/10.1016/j.smrv.2014.07.007>
- İbraeva, M. E. (2016). Erte zhastagy balalardyñ tanymdyq belsendiligin damytudyñ algy şarttary. [Prerequisites for the development of cognitive activity of children at an early age]. *Abai atyndağy QazĖPU habarşysy*, 1(46), 146–152. [In Kazakh].
- İİDSV RAO Balalyq saq, otbasy jäne tärbie mäseleleri boiynşa zertteuler. [Research on childhood, family and upbringing]. (2018).
- Kardefelt-Winther, D. (2017). Conceptualizing internet use disorders: Addiction or coping process? *Psychiatry and Clinical Neurosciences*, 71(7), 459–466. <https://doi.org/10.1111/pcn.12413>
- Kurpatov, A. (n.d.). *Transformatsiya cheloveka v cifrovuyu epohu* [Transformation of a human in the digital era] https://www.youtube.com/watch?v=X3a_7xR_gyk

- Kuss, D. J., & Griffiths, M. D. (2017). Social networking sites and addiction: Ten lessons learned. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 14(3), 311. <https://doi.org/10.3390/ijerph14030311>
- Larionova, S. O. (Comp.). (2014). *Konceptual'nye podhody k fenomenu «detstvo»: aksiologicheskij aspekt: hrestomatiya [Conceptual approaches to the phenomenon of "childhood": Axiological aspect: Reader]*. Ekaterinburg: Ural State Pedagogical University. [In Russian].
- Lem, S. (2018). *Summa tekhnologij [Summa technologiae]*. Moscow: AST. [In Russian].
- Livingstone, S. (2019). Audiences in an age of datafication: Critical questions for media research. *Television & New Media*, 20(2), 170–183. <https://doi.org/10.1177/1527476418811118>
- Livingstone, S., & Helsper, E. J. (2008). Parental mediation of children's internet use. *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, 52(4), 581–599. <https://doi.org/10.1080/08838150802437396>
- Masuda, Y. (1997). *Informacionnoe obshchestvo kak postindustrial'noe obshchestvo [The information society as post-industrial society]*. Moscow: Akademiya. [In Russian].
- Moore, K., Kinghorn, A., & Bandy, T. (2011). Parental relationship quality and child outcomes across subgroups [Research report]. Child Trends. http://www.childtrends.org/wp-content/uploads/2011/04/Child_Trends-2011_04_04_RB_MaritalHappiness.pdf
- Obukhova, L. F. (2016). *Vozrastnaya psihologiya [Developmental psychology]*. Moscow: Yurait. [In Russian].
- Odgers, C. L., & Jensen, M. R. (2020). Annual research review: Adolescent mental health in the digital age: Facts, fears, and future directions. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 61(3), 336–348. <https://doi.org/10.1111/jcpp.13190>
- Orben, A., & Przybylski, A. K. (2019). The association between adolescent well-being and digital technology use. *Nature Human Behaviour*, 3, 173–182. <https://doi.org/10.1038/s41562-018-0506-1>
- Pecnikova, J. (2018). Digital identity in the reflections of cultural values. In Budushhee v nastojashhem: chelovecheskoe izmerenie cifrovoj jepohi: materialy III Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii Gumanitarnye Gubkinskie chteniya (s. 63–66). Moskva: Izdatel'skij centr RGU nefti i gaza (NIU) imeni I. M. Gubkina. [In Russian].
- Przybylski, A. K., & Weinstein, N. (2017). A large-scale test of the Goldilocks hypothesis: Quantifying the relations between digital-screen use and the mental well-being of adolescents. *Psychological Science*, 28(2), 204–215. <https://doi.org/10.1177/0956797616678438>
- Reich, S. M., Subrahmanyam, K., & Espinoza, G. (2012). Friending, IMing, and hanging out face-to-face: Overlap in adolescents' online and offline social networks. *Developmental Psychology*, 48(2), 356–368. <https://doi.org/10.1037/a0026980>
- Rozin, V. M. (2014). Kul'tury detstva i starosti: stanovlenie individual'noj zhizni i eyo zavershenie [Cultures of childhood and old age: Formation of individual life and its completion]. *Kul'tura i iskusstvo*, (3), 263–275. <https://doi.org/10.7256/2222-1956.2014.3.12483> [In Russian].
- Soldatova, G. U. (2018). Cifrovaya socializaciya v kul'turno-istoricheskoy paradigme: izmenyayushchijsya rebenok v izmenyayushchemsya mire [Digital socialization in the cultural-historical paradigm: The changing child in a changing world]. *Social'naya psihologiya i obshchestvo*, 9(3), 71–80. <https://doi.org/10.17759/sps.2018090308> [In Russian].
- Solonin, Yu. N., & Kagan, M. S. (Eds.). (2007). *Kul'turologiya: uchebnik [Cultural studies: Textbook]*. Moscow: Vysshee obrazovanie. [In Russian]
- Subrahmanyam, K., & Šmahel, D. (2011). *Digital youth: The role of media in development*. Springer. <https://doi.org/10.1007/978-1-4419-6278-2>
- Thumim, N. (2012). Self-representation and digital culture. Palgrave Macmillan.
- Timofeev, A. V. (2019). Eticheskij relyativizm kak tendenciya interpretacii cennostej kul'tury [Ethical relativism as a tendency in interpreting cultural values]. *Nauchnoe mnenie*, (3), 19–21. [In Russian].
- Turkle, S. (2017). *Alone together: Why we expect more from technology and less from each other*. Basic Books.
- Twenge, J. M., & Campbell, W. K. (2018). Associations between screen time and lower psychological well-being among children and adolescents: Evidence from a population-based study. *Preventive Medicine Reports*, 12, 271–283. <https://doi.org/10.1016/j.pmedr.2018.10.003>
- Tyumentseva, G. A. (2014). Interaktivnoe odinochestvo [Interactive loneliness]. *Nauchnyj al'manah*, (2), 5–18. [In Russian].

Uch tildagi didaktikalyq o'yindar zhinagy [Collection of didactic games in three languages]. (2013). Astana. [In Kazakh].

Umarova, G. S. (2012). *V. I. Dal': mir kazahskogo etnosa v dokumental'no-nauchnyh i hudozhestvennyh tekstah* [V. I. Dal: The world of the Kazakh ethnos in documentary and literary texts]. Uralsk: ZKGU im. M. Utemisova. [In Russian].

Valkenburg, P. M., & Peter, J. (2011). Online communication among adolescents: An integrated model of its attraction, opportunities, and risks. *Journal of Adolescent Health*, 48(2), 121-127. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2010.08.020>

Velichenkova, O. A., & Lagutina, I. A. (2014). *Narusheniya pis'ma u mladshih shkol'nikov: uchebno-metodicheskoe posobie*. [Writing disorders in younger schoolchildren: an educational and methodological guide]. Moskva: Jurajt [In Russian].

Авторлар туралы мәлімет:

Тленчиева Н.С. – педагогика ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, А. Янушкевич көшесі, 6, 01000, Астана, Қазақстан, E-mail: nur1272@mail.ru

Қасен Г.А. – педагогика ғылымдарының кандидаты, жалпы және қолданбалы психология кафедрасының доценты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, әл-Фараби даңғылы, 71, 050040, Алматы, Қазақстан. E-mail: gulmira.kassen@mail.ru

Абдуллаева П.Т. – PhD, доцент, Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, 32 шағын ауданы, 1, 130000, Ақтау, Қазақстан, E-mail: asylym1982@mail.ru

Есенқожа Е.М. – хат-хабар авторы, «Психология» мамандығы бойынша PhD докторанты, жалпы және қолданбалы психология кафедрасы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, әл-Фараби даңғылы, 71, 050040, Алматы, Қазақстан. E-mail: enlikesen9@gmail.com

Сведения об авторах:

Тленчиева Н.С. - кандидат педагогических наук, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилёва, ул. А. Янушкевича, 6, 01000, Астана, Казахстан, Казахстан. E-mail: nur1272@mail.ru

Қасен Г.А. - кандидат педагогических наук, доцент кафедры общей и прикладной психологии, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, проспект Аль-Фараби, 71, 050040, Алматы, Казахстан. E-mail: gulmira.kassen@mail.ru

Абдуллаева П.Т. - PhD, доцент Каспийского университета технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, микрорайон 32, 1, 130000 Ақтау, Казахстан. E-mail: asylym1982@mail.ru

Есенқожа Е.М. – автор для корреспонденции, докторант PhD по специальности «Психология» кафедры общей и прикладной психологии, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, проспект Аль-Фараби, 71, 050040, Алматы, Казахстан. E-mail: enlikesen9@gmail.com

Information about authors:

Tlenchieva N.S. – Candidate of Pedagogical Science, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 6 A. Yanushkevich Street, 01000, Astana, Kazakhstan, Kazakhstan. E-mail: nur1272@mail.ru

Kassen G. A. – Candidate of Pedagogical Science, Associate Professor, Department of General and Applied Psychology, al-Farabi Kazakh National University, 71 Al-Farabi Avenue, 050040, Almaty, Kazakhstan. E-mail: gulmira.kassen@mail.ru

Abdullayeva P.T. – PhD, Associate Professor, Sh. Yesenov Caspian University of Technology and Engineering, Microdistrict 32, 1., 130000, Aktau, Kazakhstan, E-mail: asylym1982@mail.ru

Yesenkhozha Ye.M. – corresponding author, doctoral student in Psychology, Department of General and Applied Psychology, al-Farabi Kazakh National University, 71 Al-Farabi Avenue, 050040, Almaty, Kazakhstan. E-mail: enlikesen9@gmail.com